

UOT – 316.6

Sədaqət Məmmədova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

İDARƏETMƏNİN SOSİOLOGİYASI CƏMİYYƏTİN ELMI İDARƏ OLUNMASINI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN SAHƏ KİMİ

Məqalədə müasir inkişaf mərhələsində cəmiyyətin elmi idarə olunmasında idarəetmə sosiologiyasının müxtəlif aspektləri araşdırılır. Cəmiyyətin təşkilati quruluşu, sosial strukturun formalaşması, idarəetmə sosiologiyasının struktur-funksional analizi tədqiqat obyektini kimi təhlilə cəlb olunur. Tədqiqatın daha dərinə aparılması və ictimaiyyətin bu obyektlər haqqında ətraflı biliklərə malik olmasının əhəmiyyəti vurğulanır. Cəmiyyətlərin mövcudluq səciyyəsinin birbaşa idarəetmə ilə əlaqədar olduğu təhlil edilir. Fikrimizcə, cəmiyyətin ehtiyatlar sistemi, tələb və təklifləri, imkanları ciddi prinsiplər əsasında idarə edilməlidir.

İnsan cəmiyyətinə həтта kiçik bir müşahidə zamanı onun məzmunca müxtəlif formalarda və sayca müxtəlif həcməldə idarə olunmasını görə bilərik. Hələ qədim zamanlardan insan icmaları mütəşəkkilliyin üstünlüyünü dərk etmişlər və onun daha səmərəli təşkil olunması, qorunub saxlanması üçün daim mübarizə aparmışlar. XX əsrin əvvəllərində idarəetməyə xüsusi diqqət yetirən bəzi görkəmli şəxsiyyətlər cəmiyyətin ümumi vəziyyətini “kəfkarlı saata” bənzədirdilər. Kəfkarın hərəkət etdiyi orbitin bir tərəfində “mütəşəkkilik”, digər tərəfində isə “sərbəstlik” (və ya anarxiya) yerləşir. Kəfkar mütəşəkkilliyə yaxınlaşaraq onun ən yüksək zirvəsinə çatdıqdan sonra sanki mərkəzdən qaçma qüvvələri onu yenidən sərbəstliyə doğru aparır. Bu proses digər tərəflə nisbətə yenidən təkrar olunur [1, s.126].

Mütəşəkkilliyin üstünlüyü tarixdə danılmaz faktdır. Az sayda yaxşı təşkil olunmuş silahlı qüvvələrin ondan qat-qat çox olan dağınıq qoşunlar üzərində qələbələri buna əyani sübutdur.

Çağdaş dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarə olunmasının səmərəli təşkili ən vacib məsələlərdəndir. Bu kontekstdə **“idarəetmənin sosiologiyası”** mühüm sahə kimi sosiologiya elminin ümumi inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Bəzi tanınmış sosioloqlar bir sıra hallarda sosiologiya elmini çox əsaslı formada idarəetmənin bir vasitəsi adlandırırlar. Bütün təşkilati strukturlarda sosiologiyanın bir üsul kimi idarəetmədə tətbiqi çağdaş şəraitdə ən vacib şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən idarəetmənin sosiologiyası cəmiyyətin şüurlu, elmi idarə olunmasını səciyyələndirən sahələrdəndir. Cəmiyyətin təşkilati quruluşu, sosial strukturunun formalaşması, struktur-funksional təhlili idarəetmənin sosiologiyasının əsas tədqiqat obyektləridir. Buna görə də həmin obyektlərin tədqiqatının genişləndirilməsi, onun əsaslarının cəmiyyətin hər bir üzvünə çatdırılması çox vacibdir [2, s.324].

Təşkilati quruluşun, təşkilatçılığın mahiyyəti də məhz insanların birgə söylərindən səmərəli istifadə olunmasındadır. Müxtəlif fərdlərdən ibarət qrupun birgə fəaliyyətinin nəticəsi, həmin fərdlərin bütün şəxsi keyfiyyətlərinə baxmayaraq, ayrı-ayrılıqdakı fəaliyyətlərindən artıq olacaqdır. Ayrı-ayrı fərdlərin söylərinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi təşkilatlanmanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Sözsüz ki, çağdaş dövrdə cəmiyyətdəki proseslərin mürəkkəbləşməsi və inkişafı, cəmiyyət üzvləri arasında əmək bölgüsünün diversifikasiyası onun bütün sahələrinin əlaqələndirilmiş və bir vahid yarıdan fəaliyyətini tələb edir. Bu halda idarəetmə sisteminin sosioloji təhlilinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Məsələn, dövlət idarəetmə sistemi bütün idarəetmə orqanlarının və struktur ün-

sürlərinin vahid bir mexanizm kimi əlaqəli işləməsini tələb edir. Burada rəhbərlik amili idarəetmə sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əmək prosesi kimi ən vacib şərtlərdən biridir.

Cəmiyyətlərin mövcudluq səciyyəsi birbaşa idarəetmə ilə əlaqədardır. Çünki hər bir fərdin və ya qrupun fəaliyyətinin nizamlanması, qaydaya salınması, nəticə etibarilə insanların idarəetmə prosesinə cəlb olunmasıdır.

Əgər bu entropiya halında sistemləşdirici, və ya təsiredici subyektlərin sistemini təşkil edən, təsirə məruz qalan obyektlə münasibətlər prosesidirsə, onda bu ümumilikdə canlı və cansız təbiətin, ictimai həyatın bütün hadisələrinə xas olan bir prosesdir. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar idarəetmənin 3 əsas növünü ayırır: a) cansız təbiətin idarə edilməsi. Məsələn, maşın, texnoloji idarəetmə; b) canlı təbiətin, orqanizmin idarə edilməsi. Məsələn, təbiətdə obyektiv formada fizioloji, biokimyəvi və biofiziki idarəetmə; v) şüurlu, sosial idarəetmə - cəmiyyətin idarə edilməsi. Burada hər bir idarəetmə növü öz növbəsində müxtəlif sahələrə bölünür. Məsələn, sosial idarəetməyə daxil edilir: cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin idarə olunmasını, dövlət idarəetmə sistemini, dövlətlə qeyri-dövlət qurumlarının münasibətlərinin idarə edilməsi və s. Bununla belə idarəetmə sistemini üç iri sahəyə bölmək olar: siyasi idarəetmə, iqtisadi idarəetmə və vətəndaş cəmiyyəti idarəçiliyi [3, s.44].

Bildiyimiz kimi istənilən cəmiyyətin ontoloji vəziyyətini cəmiyyət üzvlərinin maddi tələbatlarının təmin edilməsi üçün müvafiq nemətlərin əldə etmələri təşkil edir. Ona görə də bilavasitə maddi nemətlər istehsalı və onun idarəedilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi münasibətlərin idarəedilməsi bu elmin obyektı olaraq, istər maddi nemətlər yaradan ayrı-ayrı bölmələri, istərsə də bütün cəmiyyəti öyrənir və nəzərdən keçirir. Bu, idarəolunan sistemin planauyğun və ardıcıl fəaliyyətini əhatə edir. Həmin fəaliyyət nəticəsində idarəetmənin obyektı olan cəmiyyətin bütün sahələrinin optimal inkişafı həyata keçirilir.

İdarəetmənin konkret obyektləri aşağıdakılardan ibarətdir: ayrı-ayrı bölmələr və təşkilatlar, konkret sosial-iqtisadi fəaliyyət sahələri, bütövlükdə cəmiyyət və cəmiyyətdə baş verən siyasi, ideoloji, sosial-iqtisadi və hüquqi **proseslər** [5, s.146].

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin ehtiyatlar sistemi, tələb və təklifləri, imkanları ciddi prinsiplər əsasında idarə edilməlidir. Belə olan halda iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin mütənasib və səmərəli inkişafı təmin edilir. Bu baxımdan mövcud idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin mühüm amilidir. Burada ən başlıca məsələlərdən biri elmi idarəetmənin mühüm vasitəsi olan riyazi-iqtisadi hesablamalar əsasında inkişaf xəttinin proqnozlaşdırılması və onun metodlarının daha da təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, birinci növbədə proqnozlaşdırılmanın özünün elmi səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Proqnozlaşdırılmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasən aşağıdakı paradigmlər çərçivəsində nəzərə alınmalıdır:

- a) cəmiyyətin retrospektiv və perspektiv tələbatlarının dəqiq ölçülərinin nəzərə alınması;
- b) ölkənin iqtisadi, elmi-texniki imkanları və resurslarının artan xətt üzrə proqnozunun aparılması;
- c) iqtisadi inkişafıla bağlı qəbul edilmiş və qəbul olunması gözlənilən müxtəlif səpkili qərarların hərtərəfli təhlil edilməsi və onların müxtəlif variantlarının müasir tələblərə strateji maraqlar çərçivəsində qiymətləndirilməsi;

d) iqtisadi fəaliyyət və proqnoz hesablamalarının bilavasitə cari müddət və perspektiv dövr üçün bir-birinə qarşılıqlı təsirinin, habelə nəticələrinin müəyyən edilməsi [5, s.147].

Bu məsələlərin təhlilində milli-strateji təfəkkürün formalaşması vacibdir. Burada resursların və sosial tələbatların səmərəli idarəedilməsinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması metodlarının təkmilləşdirilməsi və bu proqnozlaşdırma formasında eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin proqnozunun idarəetmə vasitələrinə onsuz da zəruri olan tələbatın proqnozlaşdırılması, müvafiq idarəetmə

sistemlərinin yerləşdirilməsi, xammal resurslarının, habelə demoqrafik proqnozun və s.-in işlənilib hazırlanması, onun dekadalıq, aylıq, rüblük, yarımillik, illik, beşillik və uzunmüddətli növləri ilə əlaqələndirilməsi, bir sözlə, proqnozlaşdırmanın fasiləsizliyinin təmin edilməsi ən başlıca məsələdir. Elmi idarəetmədə ən vacib məsələlərdən biri də cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunan statistik göstəricilərin düzgün və obyektiv formada reallığı əks etdirməsi səviyyəsində təkmilləşdirilməsidir.

Proqnozlaşdırma və idarəetmə prosesində müvafiq implekativ normativlərdən geniş istifadə olunması vacib problemlərdən biridir. Planlaşdırmanın normativ metodlarından geniş istifadə olunmalıdır. Bununla əlaqədar, son zamanlar ölkə iqtisadiyyatının, istehsal vasitələrinə tələbatın müəyyən edilməsi, xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisinə qənaət edilməsi, avadanlıqlardan, maşın və mexanizmlərdən istifadə normativlərinin müəyyən edilməsi metodlarında xeyli pozitiv irəliləyişlər olmuşdur. Bu da öz növbəsində iqtisadi fəaliyyətin məqsədyönlü təşkili, materiallardan istifadə sahəsində nəzarətin güclənməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Yeni normativlər əvvəllər baş verən israfçılıq və saxtakarlıqların qarşısını qətiyyətlə almaqdadır.

Maddi ehtiyatlar və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatlarının idarəedilməsi ilk növbədə milli iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bunun əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) iqtisadi, idarəetmə məsələlərinə sistem, kompleks halında yanaşma; b) sosial iqtisadi məsələlərə, idarəetmə prosesinə proqram halında yanaşma; c) idarəetməyə məqsədli yanaşma; d) uzunmüddətli strateji yanaşma qaydası; e) idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin təşkilati formalarına planauyğun yanaşma [4, s.109].

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində aşağıdakı konkret istiqamətlərin diqqətdən kənarda saxlanılmasına bəraət qazandırmamalıdır. Bunlar: a) idarəetmənin konkret plan-iqtisad mexanizminin təkmilləşdirilməsi; b) idarəetmənin təşkilat mexanizminin, təşkilat formalarının təkmilləşdirilməsi; c) kadr probleminin günün tələbləri səviyyəsində həll olunması [6, s.26].

Cəmiyyətin zəruri tələbatını ödəyən təsərrüfat sisteminin idarə edilməsi məsələlərinə gəldikdə isə müəyyən vəzifələrin həll olunması çox vacibdir. Cəmiyyətdə idarəetmə prosesi universal xarakter daşıyır və müəyyən kooperasiya əlaqələri şəraitində baş verir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai münasibətlərin aşağıdakı növləri vardır: iqtisadi, ideoloji, hüquqi, etik, psixoloji və s. Bu münasibətlər içərisində iqtisadi münasibətlər başlıca yer tutur. Lakin bu heç də digər münasibətlərin idarəetmə üçün əhəmiyyətsiz olduğuna dəlalət etmir.

Hər hansı bir cəmiyyətdə formalaşan iqtisadi idarəetmə münasibətləri eynicinsli olmur. Bu münasibətlər ilkin münasibətlərdən, habelə ikinci, üçüncü dərəcəli münasibətlərdən, ilkin olmayan iqtisadi idarəetmə münasibətlərindən ibarətdir. Bu müddəə idarəetmə münasibətlərini düzgün dərk etmək üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynamalıdır. İdarəetmə münasibətləri maddi məzmunla malikdir. İdarəetmənin iqtisadi funksiyası istehsalın öz mahiyyətindən irəli gəlir, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası ilə müəyyən edilir. Bu mənada idarəetmə və bu sahədə baş verən münasibətlər maddi istehsalın daxili məzmununu təşkil edir. Deməli, istehsal münasibətləri idarəetmə münasibətlərinin müəyyən edən başlıca şərtidir. Bununla belə idarəetmə münasibətləri heç də istehsal münasibətlərinin passiv nəticəsi deyil. İdarəetmə münasibətləri də istehsal münasibətlərinə əks təsir göstərə bilər. Cəmiyyətə yabançı olan mənfi halların, inkişafdan durğunluq meyillərinin, inflyasiyalar, inhisarlaşma və s. neqativ halların baş verməsi xeyli dərəcədə idarəetmə münasibətlərində, kadr siyasətində baş verən ciddi nöqsanlardan irəli gəlmişdir [7, s.325].

İdarəetmə münasibətləri mürəkkəb, kompleks münasibətlər sistemindən ibarətdir. O, statik halda deyil, dinamik halda olan münasibətlər silsiləsini, əhatə edir, müxtəlif idarəetmə təsirlərinin nəticəsində, birgə fəaliyyətin təşkil edilməsi prosesində, gedişində meydana çıxır. Bu baxımdan idarə-

rəetmə münasibətləri bir tərəfdən istehsal münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi, digər tərəfdən isə onun təzahür forması kimi özünü göstərir. Bununla belə idarəetmə münasibətləri iqtisadi, maddi münasibətlərlə yanaşı, bu sahədə baş verən siyasi, hüquqi, sosioloji-psixoloji münasibətlər forması ilə də əlaqədardır. İdarəetmə münasibətlərinin aşağıdakı tipləri vardır: a) idarəedən sistem (idarəetmə subyekti) ilə idarəolunan (idarəetmə obyekt) sistem arasındakı münasibət; b) idarəedən sistemin daxilində baş verən münasibətlər [8, s.154]. İdarəetmə mərhələlərində müəssisə idarə aparatı ilə onun sexləri, müəssisə ilə istehsal birliyi, onlarla nazirlik arasında baş verən münasibətləri buna misal gətirmək olar. İdarəetmə münasibətləri, həmçinin şəxsiyyətlərarası, sistemlərarası, qarışıq, qrup, fərdi münasibətlərə ayrılır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər fərdi və qruplararası münasibətlərdən ibarətdir. Məsələn, fəhlə ilə usta, briqadir, usta ilə sex rəisi arasındakı münasibət fərdi münasibətlərdir. Müəssisənin idarəetmə orqanları, vəsilələri, şöbələri arasındakı münasibətlər, müəssisənin hər hansı şöbəsi ilə birlik və ya nazirliyin şöbəsi arasındakı əlaqədən irəli gələn münasibətlər qruplararası münasibətlərdir.

İqtisadi, sosial sistemlər və onların yarım sistemləri arasındakı münasibətlər, məsələn, deyək ki, cəmiyyətlə müəssisə, nazirliklə birlik, habelə, ümumi təkrar istehsalın müxtəlif fazaları arasındakı münasibətlər sistemlərarası münasibətlərə aiddir. Qarışıq sistemlərə misal olaraq cəmiyyətlə işçilər, işçilərlə müəssisələr, ümumi istehsalın idarə edilməsinin sosial, maddi-texniki tərəfləri, aspektləri, əlaqələri, onların doğurduğu münasibətləri göstərmək olar. Ona görə də iqtisadi sistemdə insan münasibətləri ilə yanaşı insan-maşın sisteminin öyrənilməsi, bununla əlaqədar olaraq, idarəetmənin bir subyekti olmaq etibarilə insan amilinin fəallaşdırılması, burada iqtisadi şərtlərlə yanaşı texniki, texnoloji, psixofizioloji, ergonomik amillərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir [9, s.125]. Məsələnin bu cür qoyuluşu birinci növbədə çağdaş elmi-texniki tərəqqinin keyfiyyətə inqilabi xarakterindən, tələblərindən irəli gəlir.

İdarəetmə prosesində baş verən şəxsiyyətlərarası münasibətlər eyni və müxtəlif vəzifəli adamlar arasındakı münasibətlər halında olur. Məsələn, icraçı ilə icraçı, rəhbərlə rəhbər arasındakı münasibətlər belə münasibətlərdəndir [10, s.254].

Bundan başqa, idarəetmə münasibətləri iqtisadiyyatın hər hansı bir sahədəxili, regiondaxili, ərazi, sahələrarası, regionlararası, ərazi-sahə münasibətləri formasında da olur. Hüquqi-terminoloji izahda çox zaman bunu fiziki və ya hüquqi şəxslərarası münasibətlər kimi də qeyd etmək olar. Yuxarıda göstərilən münasibətlər formasında yalnız iqtisadi, sosial münasibətlər deyil, təsərrüfat quruculuğu ilə əlaqədar olaraq həm də istehsal, texniki, texnoloji məsələlər, problemlər də meydana çıxıb [10, s.241]. Lakin bu tipli problemlər texniki sistemlərin idarəedilməsinə daha çox uyğun gəlir. Bununla belə, istehsal proseslərinin təşkili, əlaqələndirilməsi baxımından həmin tipli məsələlər “İctimai istehsalın idarə edilməsinin əsasları” deyilən tədris kursu üçün də əhəmiyyətsiz deyildir.

Çağdaş dövrdə yeni tipli iqtisadi təfəkkürün formalaşması və inkişafına böyük əhəmiyyət vermək lazımdır. Kitab, elm pərəstişkarlığı hər bir tələbənin - gələcək mütəxəssisin həyatının ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Elmə, kitaba belə ciddi, yüksək səviyyədə yanaşılması yeni tipli iqtisadi təfəkkürün inkişafına mühüm stimül kimi təsir göstərir. Bu baxımdan idarəetmə elmi qarşısında da yeni-yeni vəzifələr durur. Başqa elm sahələri kimi bu elm də dünyagörüşün yaranmasında fəal rol oynamaqlıdır. Çünki bu elmin problemləri, müddəaları müasir dövrdə ön plana keçmişdir.

İdarəetmə münasibətləri inzibati-hüquqi, təşkilati, psixoloji tipli münasibətlər kimi də təzahür edir. İdarəetmə münasibətlərinin məzmunu və xarakteri hər bir tarixi inkişaf dövrünün qanunları, prinsipləri ilə müəyyən olunur. Sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsində idarəetmə münasibətləri mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: idarəetmə sosiologiyası, idarəetmə münasibətləri, təşkilati quruluş, resurslar, sosial tələbatlar, iqtisadi idarəetmə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. İdarəetmənin sineretik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı: 2006
2. Azərbaycan cəmiyyəti transformasiya şəraitində. Bakı: TS, 2008
3. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı: Çarşıoğlu, 2001
4. Əliyev T.Ə. Menecment. Bakı: 2013
5. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı: 2012
6. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. Bakı: 2009
7. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 2014
8. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. М.: 2013
9. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. М.: 2012
10. Гурней Б. Введение в науку управления. М.: 2011

Садагят Мамедова

СОЦИОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАК ОТРАСЛЬ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩАЯ НАУЧНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВОМ

Резюме

В статье анализируются различные аспекты социологии управления в научном управлении обществом на современном этапе развития, отражаются различные мнения авторов. Организационная структура общества, формирование социальной структуры, структурно – функциональный анализ социологии управления рассматриваются как основные объекты исследования. Отмечается необходимость более углубленного исследования и доведения до общественности информации о сущности этих объектов.

Ключевые слова: социология управления, управленческие отношения, организационная структура, ресурсы, социальные потребности, экономическое управление

Sadaqat Mammadova

SOCIOLOGY OF MANAGEMENT AS A FIELD OF KNOWLEDGE CHARACTERIZING THE SCIENTIFIC MANAGEMENT OVER SOCIETY

Summary

The different aspects of the management of sociology in the scientific management over society based on modern level of development are analyzed in the article. The various opinions of the author are shown in the article too. Organizational structure of society, forming of social structure, structurally-functional analyze of the management of sociology are considered as the main objects of investigation. It is also mentioned about the necessity of more profound investigation and carrying up to the public the information about the essence of those objects.

Keywords: the sociology of management, management relations, organizational structure, resources, social requirements, economic management